

- <sup>12</sup> Карповіч М.П. Сродкі масавай камунікацыі ў станаўленні моўнай нормы // Беларуская мова ў другой палове XX стагоддзя. Мн., 1998. С. 181.
- <sup>13</sup> Сямешка Л.І., Шкраба І.Р., Бадзевіч З.І. Курс сучаснай беларускай мовы. Мн., 1995. С. 41.
- <sup>14</sup> Беларусазнаўства. Мн., 1997. С. 125.
- <sup>15</sup> Цікоцкі М.Я. Там жа. С. 208.
- <sup>16</sup> Цікоцкі М.Я. Там жа. С. 9.
- <sup>17</sup> Сямешка Л.І., Шкраба І.Р., Бадзевіч З.І. Там жа. С. 47.
- <sup>18</sup> Шакун Л.М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Мн., 1984. С. 282.
- <sup>19</sup> Беларуская мова. Ополе, 1998. С. 179.
- <sup>20</sup> Там жа. С. 179.
- <sup>21</sup> Цікоцкі М.Я. Там жа. С. 243.
- <sup>22</sup> Там жа. С. 276.
- <sup>23</sup> Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Мн., 1994. С. 435.
- <sup>24</sup> Цікоцкі М.Я. Там жа. С. 286.
- <sup>25</sup> Сямешка Л.І., Шкраба І.Р., Бадзевіч З.І. Там жа. С. 17.
- <sup>26</sup> Жылінская І.І. Сістэма колераабзначэнняў у беларускіх і рускіх замовах // Весн Беларус. ун-та. Сер. 4. 1997. № 2. С. 52.
- <sup>27</sup> Крук Б.А. Аб некаторых асаблівасцяў будовы і функцыянавання бяззлучнікавых сказаў у сучаснай беларускай літаратурнай мове // Беларуская мова ў другой палове XX стагоддзя. Мн., 1998. С. 184.
- <sup>28</sup> Шакун Л.М. Там жа. С. 283.
- <sup>29</sup> Русак В.П. Навуковы стыль як функцыянальная разнавіднасць беларускай вуснай мовы. // Беларуская мова ў другой палове XX стагоддзя. Мн., 1998. С. 80.
- <sup>30</sup> Беларусазнаўства. Мн., 1997. С. 128.
- <sup>31</sup> Шакун Л.М. Да характарыстыкі функцыянальных стыляў беларускай літаратурнай мовы // Культура мовы журналіста. Мн., 1982. Вып. 2. С. 12.
- <sup>32</sup> Цікоцкі М.Я. Там жа. С. 240.
- <sup>33</sup> Сямешка Л.І., Шкраба І.Р., Бадзевіч З.І. Там жа. С. 7–8.
- <sup>34</sup> Воробьева М.Б. Лингвостилистические и методические основы обучения научных работников письменной научной речи // Дидактико-педагогические основы обучения иностранным языкам научных работников. Л., 1988. С. 212.

Н.У. ІВАНОВА

### НАЗВЫ МАЛОЙ МЯДЗВЕДЗІЦЫ Ў РУСКАЙ МОВЕ

Малая Мядзведзіца – сузор’е Паўночнага паўшар’я. У ліку нямногіх, найбольш адметных аб’ектаў зорнага неба яна са старажытных часоў прыцягвала позірк нашых продкаў славян. **Малая Мядзведзіца** знаходзіцца каля Полюса і ў любы час года яе магчыма ўбачыць над гарызонтам. Яна складаецца з 20 зорак, з якіх 7, найбольш яркія, утвараюць фігуру, якая нагадвае коўш. Гэты астранамічны аб’ект мае мноства назваў, даследаванне якіх уяўляе значную навуковую цікавасць.

Назва гэтага сузор’я дадзена па аналогіі з размешчаным побач сузор’ем **Вялікай Мядзведзіцы**, акрамя таго, магчыма метафара: сілуэт гэтага зорнага скаплення падобны на жывёлу, якая ўзняла галаву. Навуковая назва з’яўляецца перакладам з лацінскай мовы **Ursa minor**<sup>2</sup>.

У XVII ст. выкарыстоўваюцца частковыя калькі лацінскай назвы, у складзе якіх рэалізуюцца розныя спосабы трансплітэрацыі лацінскага слова *ursa*. Даследчыца Л.Л. Куціна ў сваёй кнізе “Фарміраванне мовы рускай навукі” адзначае, што І. Капіеўскі ў рабоце “Павярстанне кругоў нябесных” выкарыстоўвае назву **Урса меншая**, а Л. Магніцкі – **Меншая урза**. У XVIII ст. аўтар Я. Брус прыводзіць прыклад: **Малы Мядзведзь**. Форма мужчынскага роду з’яўляецца, відавочна, пад уплывам нямецкай мовы (параўн. нем.: Ваг – м. р.).

Ф. Палікарпаў, І. Гарліцкі, Дз. Канцямір у сваіх работах выкарыстоўваюць форму жаночага роду **Звезда Урса**. Пазней канчаткова ўстанаўліваецца поўны пераклад з лацінскай мовы **Малая Мядзведзіца**, які трывала замацаваўся ў рускай астранамічнай тэрміналогіі<sup>3</sup>.

На поўначы Расіі і ў Сібіры распаўсюджаны назвы, матываваныя падобнасцю сузор’я з ласём<sup>4</sup> (параўн.: арх. сіб. Лось, алт. Сохатый, арх. Малая Лось<sup>5</sup>). Мы лічым, што гэтыя астранімы з’яўляюцца водгукамі глыбокай

старажытнасці, таму што ў славян у часы матрыярхату існаваў культ парадзіх-ласіх, маці, дачкі<sup>6</sup>. Трэба адзначыць, што ў архангельскіх гаворках захавалася глыбока архаічная форма жаночага роду (параўн.: Малая Лось). Можна лічыць, што сузор'е Малой Мядзведзіцы было звязана з паляўнічым культам ласіх, таму што гэты астранамічны аб'ект быў асноўным арыенцірам у прасторы. Апошняя зорка ў хвасце гэтага сузор'я – Палярная – размешчана на адлегласці 1° ад Паўночнага полюса свету, таму нельга заўважыць яе паварот няўзброеным вокам. Назвы Малой Мядзведзіцы, якія звязаны з ласём, распаўсюджаны на поўначы і паўночным захадзе Расіі, а таксама ў Сібіры, у лясных мясцінах, дзе паляванне традыцыйна адыгрывала вялікую ролю, і яны амаль не сустракаюцца ў раёнах стэпаў. На думку М.Э. Рут, такія назвы запазычаны з фіна-угорскіх моў<sup>7</sup>. Мы лічым, што гэтыя дыялектныя астранімы з'яўляюцца спрадвечна славянскімі. Паказальна, што ў Польшчы, ізаляванай ад кантактаў з фіна-угорскімі народамі, адна з зорак гэтага сузор'я мае назву **Ласіная зорка (Gwiazda łosiowa)**<sup>8</sup>.

Існаванне падобных назваў у мовах іншых моўных сем'яў сведчыць аб тым, што культ парадзіх-ласіх быў агульнай стадыяй развіцця язычніцтва шматлікіх народаў: у эвенкаў, напрыклад, Малая Мядзведзіца называецца **Цяля Хэглэн**<sup>9</sup>.

Шматлікія народныя астранімы пры больш блізкім азнаямленні аказваюцца рэшткамі калісці цэласнай і велічнай карціны сусвету. Як вядома, у старажытнасці неба ўяўлялася як цвёрдая і празрыстая абалонка, купал над Зямлёй (параўн.: нябесная цвёрдзь). Лічылася, што зоркі і планеты былі нібы забіты ў неба нахштальт шастоў або калоў. Гэтыя ўяўленні рэалізаваліся ў народных назвах Малой Мядзведзіцы. Падабенства зорак з каламі, якія забіты ў неба, можна прасачыць у смал. **Стожарье**<sup>10</sup>. Слова **СТОЖАРЬ** і яго фанетычны варыянт **СТК ЖК РЪ** існавала яшчэ ў старажытна-рускай мове і азначала «шест, который втыкают посередине стога сена для его укрепления»<sup>11</sup>. Дадзеная лексема сустракаецца і ў рускіх гаворках (параўн. алан.: **стожар, стожаръ**, **шест в стоге**)<sup>12</sup>. Згодна з меркаваннем М. Фасмера, гэта лексема матывавана словам **стог**, якое сустракаецца ў большасці моў (параўн.: укр. **стіг**, балг. **стог**, чэхасл. **stoh**)<sup>13</sup>. Гэта сведчыць аб старажытнасці паходжання назвы **Стожарье** і аб спрадвечна славянскім паходжанні гэтага астраніма. На поўначы Расіі і ў Сібіры распаўсюджана такая назва, як **Гнездо**<sup>14</sup>.

На нашу думку, гэты астранім таксама адносіцца да анамасіялагічнай мадэлі "зорка-кол, або "шест, забитый в небо". У паўночных гаворках слова **гнездо** мае такі сэнс: "...некалькі паляў, забітых побач адна з адной і звязаных разам; прыстасаванне для суднаў, параходаў, а ў вяцкіх – вянец драўлянай пабудовы, чатыры бярвяны, якія складаюць чатырохвугольную аснову будынка"<sup>15</sup>. Распаўсюджаная назва **Пасека**<sup>16</sup> таксама адносіцца да анамасіялагічнай мадэлі "зорка-кол", або "шэст, забіты ў неба", таму што слова **Пасека** мае ў дыялектах распаўсюджанае значэнне "загародзь вакол месца, дзе стаяць вулі" <sup>17</sup>. М.Э. Рут лічыць, што падобныя астранімы, у аснове якіх ляжыць падабенства зорак з каламі, узніклі пад уплывам цюркскіх моў<sup>18</sup>. Лічу, што славянскае паходжанне такіх назваў і іх шырокае распаўсюджванне, у тым ліку на поўначы і паўночным захадзе Расіі, дзе кантакты з цюркамі былі вельмі слабымі, сведчаць аб спрадвечна славянскім паходжанні гэтага семантычнага тыпу. Трэба адзначыць, што ўяўленні аб цвёрдых і празрыстых нябёсах і аб планетах і зорках, якія ў іх забіты нахштальт цвікоў, вядомы ў Еўропе з антычных часоў і існавалі яшчэ ў пачатку XIX ст.<sup>19</sup> У XIV ст. рускі летапісец, гаворачы пра сонечныя плямы, якія можна заўважыць у час вялікіх пажараў, параўноўваў іх з цвікамі<sup>20</sup>.

Вядома таксама распаўсюджаная ў смаленскіх гаворках назва **Вышезар**<sup>21</sup>. На нашу думку, у адпаведнасці з народнай этымалогіяй у слове

**Стожары** адбылося вычлененне складу – **жар** – як караня слова **жар**, які ўзыходзіць да праславянскай асновы\* **ger-**. Такім чынам, назву **Вышезар** можна тлумачыць як “высокае зарыва”. Гэта тэндэнцыя да высвятлення ўнутранай формы народных астронімаў з’яўляецца вынікам імкнення “пры-зямліць” неба, зрабіць яго аб’екты зразумелымі і даступнымі і асэнсаваць яго як “працяг Зямлі”.

Падабенства формы лягло ў аснову арх. назвы **Кичига**<sup>22</sup>, матываванай назвай калёс<sup>23</sup>. Дзеля абазначэння гэтага сузор’я часцей ужываюцца назоўнікі адзіночнага ліку, або зборныя, што падкрэслівае цэласнае ўспрыманне сузор’я.

Астронім **Меньший Воз** ужываўся ў якасці навуковага тэрміна ў XVII ст.<sup>24</sup> Метафару па падабенству формы можна прасачыць і ў назве **Малый Ковшик**, распаўсюджанай на Сярэднім Урале<sup>25</sup>.

Трэба адзначыць, што некаторыя назвы Малой Мядзведзіцы ўяўляюць сабой атрыбутыўна-імяныя словазлучэнні з кампанентам **малая** або **меншая**. Яны ўзніклі ў выніку супрацьпастаўлення аналагічным назвам Вялікай Мядзведзіцы і вылучаюць відавочную прымету сузор’я Малой Мядзведзіцы. Тут дакладна праявіўся адзін з прынцыпаў мыслення, характэрных для індаеўрапейскіх народаў: свет апісваўся праз сістэму дваічных супрацьпастаўленняў (бінарных апазіцый), якія азначалі яго найбольш важных характарыстыкі<sup>26</sup>. Дуалістычны прынцып супрацьпастаўлення ўжываўся пры асэнсаванні найбольш важных рэалій, да якіх, несумненна, адносіліся сузор’і Малой і Вялікай Мядзведзіцы.

Хрысціянскую традыцыю можна прасачыць у паўночнарускай назве **Моисеева Палица**<sup>27</sup>. Трэба адзначыць, што падобныя астронімы ўвогуле даволі рэдка сустракаюцца. Хрысціянства адмаўляла язычніцкае адухаўленне прыроды. У цэнтры ўвагі была духоўная, унутраная сутнасць чалавека.

Аналіз народных назваў Малой Мядзведзіцы паказвае, што галоўным прынцыпам намінацыі з’яўляецца другасная ўскосная намінацыя ў выглядзе яе асобнага выпадку – метафарызацыі. Метафарызацыя цесна звязана з міфалагічным тыпам мыслення, які характарызуецца цэласнасцю і універсальнасцю. Большасць назваў звязана з сельскай гаспадаркай. Чалавек імкнуўся асэнсаваць зорнае неба як “прысядзібны ўчастак”. Мы лічым, што менавіта таму ў народнай астраноміі ясна праяўляецца тэндэнцыя да прарыстай унутранай формы слова. Калі яна зацямняецца, назва пераўтвараецца так, каб яе можна было ясна растлумачыць. Прынцыпы другаснай намінацыі, выкарыстанне ўжо готовых моўных форм – гэта праяўленне як моўнай эканоміі, так і галоўнага прынцыпу пазнання навакольнага свету – дэдукцыі, якая ўяўляе сабой рух ад агульнага да канкрэтнага ў засваенні свету на падставе ўжо вядомых заканамернасцей.

Метафара цесна звязана з міфалогіяй. На думку Дж. Віко, “пры ўважлівым разглядзе кожная метафара аказваецца маленькім міфам”<sup>28</sup>. Па вобразным выразе М. Блэка, “метафара – гэта верхавіна затолленай мадэлі”<sup>29</sup>. Некаторыя назвы Малой Мядзведзіцы звязаны са старажытнымі павер’ямі і даносяць да нас фрагменты велічнай карціны язычніцкай светабудовы. Нашы продкі не ведалі падзелу на грэшную зямлю і чыстае неба. Іх светапогляд быў прасякнуты ідэяй непадзельнасці і адзінства ўсяго існага. Невыпадкова найбольш старажытныя назвы Малой Мядзведзіцы звязаны з культурам татэмных ласіх. На думку даследчыка І. Якавенкі, якраз татэм увасабляе ў сабе ўсю цэласнасць культуры і сацыяльнай арганізацыі; ён містычна роўны цэламу<sup>30</sup>. І калі “міф ёсць не што іншае як праекцыя чалавечай душы ў касмічнае цэлае”<sup>31</sup>, то, магчыма лічыць, што астронімы і выконваюць функцыю пераўтварэння невядомага і таму грознага Хаосу ва ўпарадкаваны Космас.

Шматлікія народныя тэрміны, якія адносяцца да Малой Мядзведзіцы, уяўляюць сабой неаднаслоўныя назвы. Першапачаткова яны фарміраваліся як фразеалагічныя адзінствы. Характэрна, што колькасць неаднаслоўных назваў прама прапарцыянальна важнасці і практычнай значнасці астранамічнага аб'екта. Галоўная якасць ускоснай намінацыі – узаемасувязь з кантэкстам – найбольш яскрава праяўляецца ў такім яе тыпе, як ідыёмаўтварэнне. Прырода значэнняў ідыём цесна звязана з фонавымі ведамі тых, хто гаворыць, і з практычным вопытам чалавека, з культурна-гістарычнымі традыцыямі носьбітаў дадзенай мовы, з міфалогіяй<sup>30</sup>.

Мы лічым, што выкарыстанне ідыём у працэсе першапачатковай намінацыі найбольш важных астранамічных аб'ектаў дакладна выконвае мэту ўстанаўлення заканамерных сувязяў паміж рэаліямі навакольнага свету. Сістэма народных астронімаў выяўляе дыялектычнае супрацьстаянне дзвюх тэндэнцый: імкнення асэнсаваць свет як адзінае цэлае і антынамічнасці мыслення, якія належалі нашым продкам.

Сістэма народных астронімаў не стварае аб'ектыўную карціну зорнага неба, але яна надае яму сэнс. Згодна з меркаваннямі Ф. Лакофама і М. Джонсана, інтэрпрэтацыя рэчаіснасці шмат у чым вызначаецца канцэптуальнымі метафарамі, якія існуюць у свядомасці прадстаўнікоў той ці іншай культуры. Мы лічым, што можна гаварыць аб канцэптуальным характары метафар, створаных на базе народных астронімаў. З другога боку, у іх заўсёды прысутнічае яскравая вобразнасць, часам – эмацыянальная адзнака. На нашу думку, гэты сінкрэтызм абумоўлены старажытным міфалагічным тыпам мыслення, які меў на мэце асэнсаванне ўсіх рэалій навакольнага свету ў велічнай і цэласнай мадэлі светабудовы. Пры дапамозе такіх метафар людзі імкнуліся не толькі пазнаць існасць навакольнага свету, але і даць яму ацэнку, “прапусціць” праз сябе і знайсці ў ім сваё месца.

<sup>1</sup> Гл.: Бонов А. Мифы и легенды о созвездиях. Мн., 1984. С. 18.

<sup>2</sup> Гл.: Словарь современного русского литературного языка: В 17 т. М.; Л., 1965. Т. 4. С. 752–753.

<sup>3</sup> Гл.: Кутина Л. Л. Формирование языка русской науки. М.; Л., 1964. С. 107.

<sup>4</sup> Словарь русских народных говоров: В 29 т. Л., 1976–1992. Т. 17. С. 155 (СРНГ).

<sup>5</sup> Рут М. Э. Русская народная астрономия. Свердловск. 1981. С. 22.

<sup>6</sup> Гл.: Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. М., 1981. С. 424.

<sup>7</sup> Гл.: Рут М. Э. Указ. тв. С. 37.

<sup>8</sup> Гл.: Рыбаков Б. А. Указ. тв. С. 54.

<sup>9</sup> Гл.: Там жа.

<sup>10</sup> Гл.: Рут М. Э. Указ. тв. С. 22.

<sup>11</sup> Гл.: Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка: В 4 т. М., 1959. Т. 3. С. 516.

<sup>12</sup> Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. М., 1967. Т. 3. С. 752.

<sup>13</sup> Гл.: Фасмер М. Указ. тв. Т. 3. С. 763.

<sup>14</sup> Гл.: СРНГ. Т. 6. С. 237.

<sup>15</sup> Там жа.

<sup>16</sup> Гл.: Святский Д. О. Очерки истории астрономии в Древней Руси // Историко-астрономические исследования: В 10 т. М., 1963. Вып. 8. С. 114.

<sup>17</sup> Гл.: СРНГ. Т. 27. С. 253.

<sup>18</sup> Гл.: Рут М. Э. Указ. тв. С. 48.

<sup>19</sup> Гл.: Фламарион К. История неба. СПб., 1875. С. 198, 303.

<sup>20</sup> Гл.: Святский Д. О. Указ. тв. Т. 8. С. 37.

<sup>21</sup> Гл.: Рут М. Э. Указ. тв. С. 22.

<sup>22</sup> Гл.: Там жа.

<sup>23</sup> Гл.: СРНГ. Т. 13. С. 245.

<sup>24</sup> Гл.: Кутина Л. Л. Указ. тв. С. 107.

<sup>25</sup> Гл.: СРНГ. Т. 14. С. 35.

<sup>26</sup> Гл.: Славянская мифология. М., 1995. С. 7.

<sup>27</sup> Гл.: СРНГ. Т. 28. С. 206.

<sup>28</sup> Вико Дж. Основы новой науки об общей природе названий. М., 1970. С. 46.

<sup>29</sup> Гл.: Метафора в языке и тексте. М., 1988. С. 10.

<sup>30</sup> Гл.: Яковенко И. Критика исторического опыта // Знание – сила. 1993. № 5. С. 105.

<sup>31</sup> Радугин А. А. Культурология. М., 1997. С. 108.

<sup>32</sup> Языковая номинация. Виды наименований. М., 1997. С. 152.